

Ольга Сухомлинська

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ СПРИЙНЯТТЯ ТВОРЧОСТІ В. СУХОМЛИНСЬКОГО: ДОРОГА ДОВЖИНОЮ В 40 РОКІВ

Минулого року виповнилося 40 років, як Василь Олександрович пішов з життя, проживши так мало і зробивши так багато, не встигнувши завершити задумане і заплановане. Ми прочитали його програмні роботи – «Сто порад учителям», «Розмова з молодим директором школи», «Як виховати справжню людину», «Методика виховання колективу» – уже після того, як його не стало. Ознайомилися з художньою спадщиною – художніми мініатюрами – цим концентрованим вираженням і його художнього сприйняття світу, і його педагогічних ідей.

Сорок років – великий термін. Як мені здається, це саме та достатня відстань для історика педагогіки, коли можна подивитися на спадщину ніби з боку, коли вона вже «відстоялася», як витримане вино, коли час уже пройшовся нею і частково зробив за нас роботу: показав тимчасове, миттєве, створене на потребу дня, виділивши, посиливши характерне, неминує, що ставить його спадщину на один щабель з представниками класичної педагогіки.

Усі ці сорок років Сухомлинський і його творчість були присутні на педагогічній дослідницькій і практичній ниві, до нього з різним ступенем інтенсивності зверталися і дослідники, і вчителі, вирішуючи насущні проблеми виховання та освіти. Тому ми дивимося на нього і як на нашого сучасника.

За ці 40 років сприйняття Сухомлинського, його особи і його праць змінювалося, як змінювалося і суспільство, і наше життя, що вмістило в ці чотири десятиліття так багато: 1970 рік – рік, коли від нас пішов Василь Олександрович; епоха застою, повернення до комуністичної риторики 1970-х – середини 1980-х, коли дедалі більше людей зневірювалися в догмах і закличках, проймалися подвійною мораллю; перебудова і «гласність» середини 80-х років, що пробудила до активної діяльності педагогіку співробітництва та педагогів-новаторів, які виступили за оновлення школи, навчання, виховання і залучили педагогічну спадщину Сухомлинського в оновлювальні, навіть «революційні» процеси [11, с. 2].

Це і багато іншого розхитувало дозволені межі демократизації; відцентрові сили поступово руйнували таке, здавалося б, на століття зцементоване утворення, як Радянський Союз, і розхитали так, що він розпався на незалежні держави,

які вже 20 років намагаються вибудувати свою власну державність, свої системи освіти. Сухомлинський останні 20 років теж брав участь у цих процесах. Його спадщину розглядали й оцінювали залежно від поглядів і переконань того, хто до неї звертався. Іноді ці оцінки були діаметрально протилежними. Якими ж усе-таки вони були? У цій статті спробуємо відповісти на це запитання, звертаючись до аналізу різних публікацій, але загалом звертаючи переважну увагу на реперні точки, що свідчать про неоднозначність сприйняття Сухомлинського, дискусійність висунутих ним ідей і поглядів.

Спочатку схарактеризуємо весь масив публікацій, потім звернемося до тих, які, на нашу думку, становлять інтерес як об'єкт для аналізу.

Коротко нагадаю, що педагогічну спадщину Василя Олександровича становлять книги, статті (понад 600), художні мініатюри (1200): з них книги (зокрема й тематичні збірники, казки) – 65 назв 53 мовами народів світу (наприклад, «Серце віддаю дітям» – 55 видань 32 мовами, «Народження громадянина» – 28 видань 17 мовами), що вийшли мільйонними накладками (загалом понад 15 млн.)¹. Досить сказати, що протягом останнього десятиліття свого життя Василь Олександрович написав близько 20 книг. Це була колосальна праця, якщо врахувати, що деякі книги він переробляв по чотири-п'ять разів [23, с. 24].

Особистість Сухомлинського, проблеми, які він піднімав, його робота директором школи в глибокій провінції завжди привертала до нього увагу, особливо, коли в публікаціях став яскраво виявлятися його стиль викладу, який він виборов після активного примусу «писати як усі». Публікації, присвячені Сухомлинському, з'являються ще за його життя, здебільшого журналістські статті про те «Що я бачив у Павлиші» або «Як я був у Павлиші». Наступна група статей – це рецензії на опубліковані статті або книги Сухомлинського, особливо на «Серце віддаю дітям» (1969) і «Павлиська середня школа» (1969). Не таємниця, що Василь Олександрович у листах просив своїх знайомих написати відгук на його книгу – я це часто зустрічаю в його листах і вва-

¹ Відомості, засновані на записках Ганни Іванівни Сухомлинської, дружини Василя Олександровича.

жаю такі прохання абсолютно природними. Тим паче, що він ніколи не уточнював, що саме він хотів би бачити в рецензії. Але пильну, і аж ніяк не тільки доброзичливу увагу до своєї творчості Сухомлинський відчув у 1967 році після початку публікацій у журналі «Народное образование» «Етюдів про комуністичне виховання», де вперше цілісно й системно репрезентував свої погляди на шкільне навчання і виховання.

Виникла полеміка, представлена мною в книзі «Педагогічні апокрифи. Етюди про Сухомлинського», у якій досить повно розкрито всі думки на питання, що актуалізував Василь Олександрович [14]. Зі смертю Сухомлинського ця дискусія «по-радянськи» (коли бік звинувачення навіть і не припускає того, що обвинувачуваний чи хто-небудь інший може надати аргументовані заперечення) не припинилася, а тривала всі ці 40 років, відображаючи різні концепції, підходи до навчання й виховання школярів.

Найбільш повне уявлення про інтенсивність та повноту вивчення праць Василя Олександровича дають 4 біобібліографічних покажчики під назвою «В. О. Сухомлинський. Біобібліографія», яку започаткувала Ганна Іванівна Сухомлинська, його дружина, помічник і, разом з тим учитель, педагог, бо розуміла значення його творчості [3; 4; 5; 26].

Виходячи з відомостей, вміщених в цих інформаційно-довідкових виданнях, за чотири десятиліття опубліковано понад 4000 матеріалів, присвячених творчій спадщині педагога, з-поміж них – 60 дисертаційних досліджень. Ці відомості стосуються переважно радянського і пострадянського простору. Протягом останніх 20 років вони зосереджені на публікаціях в Україні, але також досить репрезентативно творчість педагога представлена в інших країнах, особливо в Китаї.

Аналіз авторства, назв і змісту публікацій, вміщених у цих біобібліографічних покажчиках, показує строкату й позасистемну картину дослідження творчості Василя Олександровича. Серед авторів найчастіше зустрічаються вчителі, директори шкіл, журналісти, а також учені, які друкують дисертаційні роботи з певних аспектів творчості педагога, причому пік публікацій останніх припадає на дозахисний період; після закінчення зазвичай уже кандидати наук взагалі зникають з дослідницької ниви сухомлиністики. Крім того, досить багато статей, приурочених до певних дат (70-річчя, 80-річчя з дня народження В. О. Сухомлинського тощо).

Постійний інтерес до творчості Сухомлинського, починаючи з 1969-го року, виявляв педагог з Киргизії Абрам Мойсейович Борисовський (42 позиції в біобібліографічних покажчиках), але його роботи – рецензії, брошури, статті – зараховуємо швидше до популяризаторських,

ніж до дослідницьких.

Серед учених з гучним ім'ям ніхто не зацікавився свого часу творчістю Сухомлинського, не здійснив її аналізу. Можливо тому, що вони мали свої наукові інтереси, «обробляли свою ниву», при цьому поглядали в бік Сухомлинського, зверхньо і поблажливо повчаючи при розгляді чергової публікації його книги на засіданнях Президії АПН РРФСР².

Винятком, мабуть, став Захар Ілліч Равкін, один із метрів радянської історико-педагогічної науки, який назвав Сухомлинського «безстрашним лицарем педагогіки», а його праці – «педагогікою творчих пошуків і новаторських відкриттів». Він не лише сам доторкнувся до спадщини Василя Олександровича, а й залучив до неї молодих дослідників.

Особливо хочу наголосити, що саме Захар Ілліч запропонував тему кандидатської дисертації молодому досліднику з Йошкар-Оли В. О. Лоскутову «Проблеми ідейно-морального виховання в педагогічній спадщині А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського», у якій вперше на рівні дисертаційного дослідження пролунало прізвище Сухомлинського. Але була ще нечітка позиція «верхів», як «слід» дивитися на Сухомлинського, і тому дисертацію навіть в такому формулюванні, захищено не в Москві, а в Києві [10].

Захар Ілліч залучив, зацікавив ім'ям і працями Сухомлинського свого учня, нині відомого дослідника історико-педагогічної науки Михайла Вікторовича Богуславського, який у 1986 році захистив кандидатську дисертацію з дидактики Василя Олександровича [1] і згодом, займаючись різними проблемами, не втратив інтересу до Сухомлинського, а суттєво розширив і поглибив наше розуміння і ареал дослідження спадщини педагога (24 позиції в біобібліографічних покажчиках).

Творчість Сухомлинського стала предметом дослідження Михайла Івановича Мухіна, який захистив докторську дисертацію «Гуманістичні традиції і новаторство в педагогічному довіді В. О. Сухомлинського» у Москві в 1995 році.

Не лише на теренах Радянського Союзу вивчали й досліджували творчість Сухомлинського. Найбільшого поширення і популярності вона набула в Китаї – на рівні і прочитання й коментування текстів, і освоєння, наприклад, в освітній політиці деяких провінцій, де ідеї Сухомлинського сприймаються на рівні управління освітою, не кажучи вже про творчий розвиток його ідей у всекитайському масштабі.

² Див., наприклад: Обговорення книги В. О. Сухомлинського «Формування комуністичних переконань молодого покоління» на засіданні Президії АПН РРФСР 11 квіт. 1962 // Сов. педагогика. – 1962. – № 6. – С. 156–160.

Що стосується західних країн, найбільший інтерес до В. Сухомлинського за 40 років виявила Німеччина, спочатку НДР, де, розробляючи нову, соціалістичну концепцію розвитку освіти, педагоги і практики, звернувши погляди до Радянського Союзу, обрали Сухомлинського як, на мій погляд, найбільш технологічного, практико-орієнтованого педагога. У НДР вийшло 7 книг Василя Олександровича, з них 7 видань книги «Серце віддаю дітям» і 45 його статей. Для маленької країни це свідчить про дуже великий інтерес. Через НДР, тобто через німецьку мову, ідеї Василя Олександровича проникали і в інші європейські країни, не пов'язані з партійно-ідеологічними зобов'язаннями, які побачили іншу радянську педагогіку, людяну і теплу [28, с. 34].

Публікації в НДР викликали інтерес до Сухомлинського у дослідниці з Марбурга, доктора філософії Еріки Гартманн, яка впродовж понад двадцяти років не випускає з поля свого наукового бачення творчість Василя Олександровича, розцінює її як актуальну й прогностичну. З-під пера дослідниці вийшла в 1984 р. перша в історії сухомлиністики монографія, присвячена аналізу його творчості, «Педагогіка між вихованням людини і матеріальним виробництвом. Проблема морального виховання у працях В. О. Сухомлинського» [29].

Питання, порушені в цьому монографічному дослідженні, розглянуті іншим методологічним інструментарієм, сприяли тому, що Гартманн побачила феномени, до яких вітчизняні дослідники підійшли набагато пізніше або ж взагалі ще не торкнулися їх: взаємозалежність освіти та виробничої сфери в СРСР крізь призму «людина для виробництва» або «людина для себе», емоційність як складова педагогічного процесу, виховання «культури почуттів» і «культури бажань» крізь призму моральності з урахуванням статевої та тендерної специфіки. Вона і зараз продовжує цікавитися творчістю Василя Олександровича.

Отже, гуманістична спрямованість освітніх і виховних впливів, самоцінність та унікальність підходів до особистості дитини, розробка проблем духовності, духовних потреб, «культури почуттів» і «культури бажань», «олюднення» знань, розгляд педагогічного процесу в школі як науки про цінності, єдність з живою природою, життя в умовах колективу, де кожен – особистість, і багато іншого впродовж 40 років вивчали і вітчизняні, і зарубіжні дослідники.

Вивчаючи й аналізуючи творчість Сухомлинського за 40 років, що минули з дня відходу його з життя, ми ділимо їх на дві рівні частини: перша – 1970–1980 роки – пізньорадянський період, від «відлиги» до «перебудови», період «під-

точення моноліту» (Ю. Левада, 1998), у педагогіці це – застій і початок демократизації, «педагогіка співпраці»; і друга – 1990–2000 роки – період створення окремих держав, зокрема Росії та України, де були зосереджені досить великі наукові потенціали (маю на увазі Україну), і освітні системи яких почали модернізуватися, спираючись при цьому, крім усього іншого, і на творчу спадщину попередників. Хоча слід зазначити, що основною тенденцією в перетворювальних процесах спочатку було вивчення і асимілювання західних ідей, які так довго були недоступними, критикованими, чужими. Але й серед цих ідей місце Сухомлинського було в першій чверті серед М. Монтессорі, Р. Штайнера, С. Френе.

На початку 70-х років ще не було ясно, як партія буде дивитися і оцінювати Сухомлинського, особливо після дискусії в «Учительской газете» про «абстрактний гуманізм» Сухомлинського – адже дискусія тривала ще всі 70-ті роки, інтенсифікувавшись після посмертної публікації в «Литературной газете» (жовтень 1970 р.) статті Василя Олександровича «Педагог – колектив – особистість», яка була, на моє глибоке переконання, причиною і рушійною силою всієї дискусії [14].

Але високий тон скорботи з приводу раннього відходу з життя педагога, публікація некрологів у багатьох провідних газетах («Комсомольская правда», «Известия», «Учительская газета», «Правда України», «Радянська Україна» та інших), рішення Кабінету Міністрів УРСР серед інших заходів про видання 7 томів праць педагога, позитивні і досить часті публікації в педагогічній і суспільно-політичній пресі спогадів про Василя Олександровича і взагалі вкрай позитивне соціальне сприйняття громадськістю особистості педагога та його спадщини переважили чашу терезів на його користь.

В Україні терміново готувався семитомник вибраних праць Василя Олександровича, хоча потім його скоротили до п'ятитомника нібито через нестачу фінансування, але, я гадаю, вирішили, що 7 томів для Сухомлинського надто багато. Головою редакційної колегії був призначений Олександр Григорович Дзеверін, завідувач лабораторії історії педагогіки Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, кандидат педагогічних наук, який добре знав Сухомлинського, довгий час підтримував з ним стосунки і неоднозначно ставився до його творчості за життя.

Досить довго, навіть для неповороткої радянської видавничої машини, у 1976 р. вийшов перший том «Вибраних творів» Василя Олександровича з п'яти томів українською мовою, а до 1977 р. видання було завершено; в 1979 р. вийшов перший том російською мовою. Думаю, що така затримка сталася тому, що багато творів Василя

Олександровича були рукописами. Це – «Як виховати справжню людину», «Сто порад учителя», «Розмова з молодим директором школи», «Листи до сина», «Методика виховання колективу» – власне, весь пізній Сухомлинський. Вони особливо підлягали кон'юнктурному, ідеологічному виправленню³. З уже опублікованих за життя Василя Олександровича книг вилучали окремі фрагменти, які, на переконання редакційної колегії, не повинні були бути в радянських педагогічних текстах⁴.

Велику вступну статтю до п'ятитомника написав О. Г. Дзеверін, і нею задав не тільки певну тональність, але й напрям, визначив певним чином тенденцію в розвитку сухомлиністики, принаймні в Україні. Вона відображає системний і комплексний підхід в оцінці творчості Сухомлинського, хоча й до цієї статті були знакові публікації у всесоюзній пресі, наприклад, С. Соловейчика, Т. Самсонової [21, с. 184–194; 22, с. 236–250].

Стаття «Видатний радянський педагог» О. Г. Дзеверіна однією своєю назвою поставила Сухомлинського на найвищу сходинку в ранжуванні педагогів за значущістю, що було важливим і суттєвим в радянський період. Стаття велика – 49 сторінок – присвячена аналізу творчої спадщини й особистості Сухомлинського.

Навіть для того часу, не кажучи вже про нинішній, стаття написана у відверто партійно-класовому дусі, переповнена посиланнями на К. Маркса, В. Леніна й Л. Брежнєва, що мають підтвердити ідеї та думки Сухомлинського. Дзеверін розглядає його здебільшого як політичного

та ідеологічного партійного глашатая, ніж людину, яка самостійно розробила педагогічну тематику, зрозуміло, в межах наявної ідеологічної мови. Дзеверін визначив «три джерела, три складові частини» педагогічної спадщини Василя Олександровича. Найбільш плідне й потужне, звичайно, – це класики марксизму-ленінізму, історичні рішення та постанови ЦК КПРС і радянського уряду з питань народної освіти й виховання молоді⁵. Друге джерело – педагогічні класики, особливо «прогресивні» в класифікації марксизму, і третє – це народна педагогіка вкупі з передовим педагогічним досвідом. Називаючи Сухомлинського «талановитим пропагандистом ідей марксистсько-ленінської педагогіки», О. Дзеверін кожного разу наголошував, що педагог «спирився», «розвивав», «керувався установками» Н. К. Крупської та А. С. Макаренка.

В статті, яка розпочинає п'ятитомне видання творів Василя Олександровича, О. Дзеверін цілий блок – 10 сторінок із 49 – присвятив доказам того, що В. О. Сухомлинський – «ідейний однодумець і послідовник А. С. Макаренка» [7, с. 42]. Взагалі, прізвище Макаренка зустрічається у вступній статті 27 разів, так що не дуже ясно, про кого все-таки пише Дзеверін, невпинно наголошуючи на ідеї єдності цих двох педагогів.

Така спеціальна увага автора вступної статті до цієї теми була частково спровокована дискусією 1967–1968 рр., але ж після неї пройшло вже 9 років, досить для того, щоб спокійно подивитися на творчість Василя Олександровича безвідносно до будь-кого, навіть А. С. Макаренка. Але Дзеверін пройшовся всіма «больовими точками» дискусії: особистість і колектив, «паралельна дія» і «парна педагогіка»; виховання словом; питання дисципліни: переконання, повага, вимогливість, покарання, заборона, наскрізно називаючи Сухомлинського, за наявної різниці у позиціях, «талановитим послідовником Макаренка».

Ця тенденція закріпилася надовго, на все найближче двадцятиліття, особливо в підручниках з історії педагогіки, де В. О. Сухомлинський розташувався одразу за А. С. Макаренком, заповнивши тим самим порожню ланку серед класиків у повенній педагогіці [8, с. 425–426].

Склалася загалом парадоксальна ситуація: творчість ще не вивчена, не проаналізована, але вже увійшла до навчально-педагогічної літератури, до навчальних посібників для педагогіч-

³ Показовий приклад: у праці «Як виховати справжню людину» (Т. 2, 1979, с. 157–443, відповідальний редактор В. З. Смаль) матеріал розташований редактором абсолютно не так, як припускав Василь Олександрович; його розподілено за редакторською рубрикацією; частково скорочено текст. – Див. для порівняння: Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека / В. А. Сухомлинский. – М.: Педагогика, 1989. – 288 с.

⁴ Наприклад, у книзі «Серце віддаю дітям» (Київ, 1969, с. 106–107) Сухомлинський пише: «Я прагнув зрозуміти, що ж відбувається з такими дітьми, як Валя, Петрик, Ніна, коли вчителю вдається викликати в них інтерес до предмета пізнання. Читав праці біологів, психологів, педагогів, невропатологів. У працях відомого вченого З. Фрейда я знайшов цікаві думки про взаємодію клітин кори головного мозку і підкіркових центрів. З. Фрейд відводить вирішальну роль в мисленні підкіркових центрів, які, як було доведено багатьма дослідниками, управляють емоційними процесами людської психіки [...]. Отже, за Фрейдом, головне не кора, підкірка [...]. Заперечуючи настільки категоричне твердження З. Фрейда, великий російський фізіолог І. П. Павлов теж надавав підкірці велике значення [...]. Але роль головного регулятора людського мислення і поведінки І. П. Павлов відводив корі головного мозку [...]. Ці роздуми Сухомлинського вилучені з тексту п'ятитомника (див.: Т. 3, с. 132–133), на що навіть не вказується.

⁵ О. Г. Дзеверін не згадує, що з приводу майже кожної постанови партії Сухомлинський висловлював суттєві заперечення. Див: Сухомлинский В. А. Из творческого наследия (письмо Н. С. Хрущеву) / В. А. Сухомлинский // Сов. педагогика. – 1988. – № 3. – С. 97–102; Сухомлинский В. А. К вопросу об организации школ-интернатов / В. А. Сухомлинский // Сов. педагогика. – 1988. – № 12. – С. 82–88 тощо.

них вишів, де висловлюються загалом банальні речі: «розширив», «поглибив», «удосконалив» тощо.

А може, у цьому й була особливість «радянського» «входження в класику», майже «призначення» і, у випадку з Сухомлинським, із відомою часткою опору, супротиву. А раз уже «призначений», то який сенс особливо вчитуватися в тексти – адже сказано, що «розвинув у нових умовах», значить розвинув.

У 1979–1981 рр. в Москві у видавництві АПН СРСР «Педагогика» вийшли вибрані педагогічні твори В. О. Сухомлинського в 3-х томах. Передмову «Про педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського» до видання підготували М. П. Кузін⁶ і той же О. Г. Дзевєрін. У цілому ця стаття повторює контури статті до п'ятитомника, але вона менш агресивно-політизована, більш педагогічна, у ній значно менше ідеологічних кліше. Характерно також, що блоку про Макаренка немає, і його ім'я згадується поряд з іншими педагогами минулого, серед яких з'являється і С. Т. Шацький.

Характерною і, я вважаю, позитивною особливістю цієї вступної статті була згадка і частковий аналіз дидактичних питань, які у статті Дзевєріна практично не порушувалися. Хоча у вступній статті до тритомника спочатку зазначено, що «глибоко цікавили Сухомлинського проблеми дидактики, але і тут його увагу привертав насамперед виховний бік навчання...» [9, с. 9]. Проте далі він (я пишу «він», маючи на увазі М. П. Кузіна, тому що в статті Дзевєріна до п'ятитомника цих акцентів немає) пише: «Багато найцінніших спостережень, узагальнень і висновків несе в собі дидактична система, що застосовувалася ним...» [9, с. 17] маючи на увазі цілісність педагогічного процесу, роль емоцій у навчанні та вихованні, розвиток інтересу до навчання, його творчий характер, організацію та підтримку педагогічного процесу «на рівні розрахованої напруги» [9, с. 19], душевної рівноваги, розвитку абстрактного, образного мислення у дитини тощо.

Це були нові нюанси, нові мотиви в дослідженні творчості Василя Олександровича. Але все ж таки недостатньо в передмові говориться про виховання «культури почуттів» [9, с. 11] – тільки в контексті виховання соціально значущих якостей і рис особистості, що справді в Сухомлинського нерозривно пов'язані з світоглядними та ідеологічними питаннями, і нічого про виховання «культури бажань», яка є менш соціальною і більш особистісною, спрямованою на приватну сферу життя дитини, на повсякденне

життя, на якій згодом і вибудовується «культура почуттів».

Отже, до середини 80-х років завершився перший 20-річний період вивчення спадщини Василя Олександровича, протягом якого вийшли п'ятитомне (російською та українською мовами) і тритомне видання його вибраних творів, видано і перевидано основні твори пізнього Сухомлинського, були підготовлені тематичні збірники (8 книг) його творів⁷.

У ці роки Сухомлинський увійшов в радянську педагогіку як «визатний педагог», ставши на один щабель поряд із персоналіями, які створили ядро радянського педагогічного канону: А. В. Луначарським, Н. К. Крупською, А. С. Макаренком. Тим самим йому автоматично була запропонована роль продовжувача, покликаного розвивати вже усталені стереотипи радянської педагогіки, які особливо посилювалися в період між «відлигою» і «перебудовою». Його творчість, така несхожа на загальноприйнятий стиль і радянський безособистісний та максимально відсторонений виклад, коментували в загальноприйнятому контексті: ідейно-політичне виховання, комуністичне виховання, комуністичний світогляд і розвиток 5-ти напрямів виховного процесу: розумового, морального, естетичного, фізичного, трудового. І справа не в тому, що в Сухомлинського цього не було – було, і досить багато і детально, особливо в ранніх творах, але не в цьому його суть. А спроби розглянути творчість Василя Олександровича поза цим канонем, як правило, були поодинокими [21; 27] і не набували подальшого розвитку в узагальнювальній літературі, що претендує на всебічний аналіз.

Другий період освоєння педагогічної спадщини Сухомлинського відбувається уже в двох країнах – Україні та Росії, які, нехай і різною мірою, вважали і вважають педагогічну спадщину Василя Олександровича спільним надбанням.

Доля спадщини та ідей Сухомлинського в Україні загалом склалася успішно. На відміну від ідей А. С. Макаренка, які на початковому етапі незалежності зазнали значної критики, Сухомлинського лише злегка покартали за те, що займався комуністичним вихованням, але загалом позитивно оцінювали його творчу і практи-

⁶ Кузін Микола Павлович, дійсний член АПН СРСР (1967), з 1974 р. – завідувач відділу історії педагогіки НДІ загальної педагогіки АПН СРСР.

⁷ Див.: «О воспитании» (Укладач і автор вступних нарисів С. Соловейчик) (М., 1973; вийшло 5 видань, зокрема й іноземними мовами); «Батьківська педагогіка» (К. : Рад. шк., 1978; укладач і автор вступної статті В. Ф. Шморгун); «Потребность человека в человеке» (М. : Сов. Россия, 1978; сост. Т. В. Самсонова), «Родина в сердце» (М. : Мол. гвардия, 1978; сост. Л. В. Голованов и А. И. Сухомлинская); «Родительская педагогика» (М. : Знание, 1978); «Об умственном воспитании» (К. : Рад. шк., 1983; сост. и авт. вступ. ст. М. И. Мухин); «Мудрость родительской любви» (М. : Мол. гвардия, 1988; сост. А. И. Сухомлинская).

чну діяльність, звернувшись до аналізу не досліджених раніше характеристик його творчості, якими є національні основи, народне коріння, значення рідного слова, рідної мови в навчанні та вихованні, меншою мірою – до загальнолюдських цінностей і гуманістичної спрямованості ідей Сухомлинського, які в радянській педагогіці звучали особливо, своєрідно. Дослідженням цих аспектів творчості Сухомлинського займалися вчені, які в ці роки інтенсивно розробляли ідеї національної педагогіки, а саме: М. Стельмахович, Ю. Руденко, А. Любар, Д. Федоренко, В. Кузь та інші.

З часом більш чітко виділилася критика спадщини Василя Олександровича з позицій радикально національно налаштованих педагогів. За аналогією до радянського часу, коли Сухомлинський поставав для частини педагогів певним антиподом Макаренка, в сучасній Україні антиподом і Макаренка, і Сухомлинського постає Григорій Григорович Ващенко – класик новітньої української педагогіки⁸.

Такі дослідники, як А. Погрібний, Ю. Руденко, А. Алексюк, аналізуючи творчий доробок Ващенко, підкреслюють його національний характер з огляду на виховний ідеал – «служба Богу і Батьківщині», формування ідеалів і цінностей у душі національних традицій, національних цінностей, глибокої релігійності.

Ці ідеї порівнюються, навіть протиставляються ідеям А. Макаренка і В. Сухомлинського у нещодавно виданій праці Омеляна Вишневецького «Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики)». Розуміється, що Сухомлинський належить до «деформацій».

Виховний ідеал українців – служіння Богу і Батьківщині (Г. Ващенко) – протиставляється виховному «ідеалу чекіста» (А. Макаренко), а також виховному ідеалу «порядного комуніста» у

⁸ **Ващенко Г. Г. (1878–1967)** – закінчив Полтавську духовну семінарію, Московську богословську академію; викладав у різних навчальних закладах; після 1917 р. – викладав педагогіку, психологію, логіку в Полтавському вчительському інституті, Інституті народної освіти, був завідувачем кафедри; в середині 1930 років за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі» залишив Полтаву, працював завідувачем кафедри педагогіки Сталінградського педагогічного інституту. Повернувся до Полтави в 1940 р., під час Другої світової війни видавав газету «Полтавське слово». У 1944 р. разом з родиною залишив Україну, виїхав до Німеччини, де в Мюнхені був професором педагогіки в Українському вільному університеті, ректором Української богословської академії. В еміграції написав кілька праць: «Виховний ідеал» (1946), «Виховання волі й характеру» (Ч. I – 1952; Ч. II – 1957), «Педагогічна наука в СРСР (Яничар А. С. Макаренко – найбільший советський педагог» (1955); «Мораль християнська і комуністична» (1962) та інші. Більшість творів Г. Г. Ващенко перевидані в Україні у 1990-х роках.

Сухомлинського, що складається з віри в комуністичні ідеали, готовності працювати на благо соціалістичного суспільства, матеріалістичного світогляду, радянського патріотизму, ненависті до ворогів тощо. Автор зауважив і позитивно оцінив розробку Сухомлинським таких понять як духовність, розвиток, слово і рідна мова, народна культура і загальнолюдські цінності [2, с. 93–101].

Міркування О. Вишневецького, на наше переконання, необ'єктивні і щодо В. Сухомлинського, і щодо Г. Ващенко. У Сухомлинського мова йде не про виховання «порядного комуніста», а «справжньої людини», передусім доброї, совісної, духовної і душевної людини, причому слова «порядний комуніст» узяті Вишневецьким в лапки, що передбачає цитування, але жодного посилання на ці слова в текстах Сухомлинського він не дає. У Сухомлинського загальноновживаними є поняття «чесність і порядність» як якості особистості⁹.

Виховуючи «справжню людину», Сухомлинський прагнув до виховання «щасливої людини». В одному з листів він писав: «Я показую, як виховати Щасливу Людину, як досягти того, щоб у нашому суспільстві не було жодної людської особистості з порожньою душею...».

Особливо хвилює мене книга «Святині дитячого серця». Це буде книга про виховання душі. Про те, що не може бути щасливою людиною, якщо у неї немає нічого *святого за душею*, якщо вона ні в що не вірить. Перша святиня, яку, на мій погляд, треба затвердити в душі дитини – це віра в людину, можна сказати, благоговіння, здивування перед людиною, перед її стійкістю, багатством. Звідси – сердечна чуйність, делікатність, чуйність до людини. Звідси – повага до самого себе»¹⁰.

Недарма, зробивши висновок про те, що виховний ідеал Сухомлинського – «порядний комуніст», Вишневецький не наводить жодної цитати, яка підтвердила б ці слова, а наводить приклади бачення Сухомлинським виховного ідеалу як комуністичного. Виховний ідеал Сухомлинського – це ідеал доброї, гуманної людини-трудівника, яка любить свою батьківщину; він був альтернативою соціального розвитку соціалістичного суспільства, альтернативою утопічною, романтичною, як, власне, і проєкт Ващенко – національного ідеалу і доброго християнина, і відданого українця.

⁹ Див.: Предметний покажчик до 5-томного видання праць В. О. Сухомлинського // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / редкол.: О. Г. Дзевєрін (голова) та ін. – К. : Рад. шк., 1977. – Т. 5. – 1977. – С. 636. На зазначених Вишневецьким сторінках у п'ятитомнику слово «порядність» не зустрічається.

¹⁰ Лист В. О. Сухомлинського від 1967 р. (Особистий архів).

У 60-ті роки, та й в усі часи існування Радянського Союзу, тільки держава могла будувати перспективи розвитку, проектувати майбутнє через плани розвитку країни, програми, п'ятирічки, семирічки, куди як виконавці «вбудовувалися» і людина, і культура – вся гуманітарна сфера. Але Сухомлинський починає розробляти свою тему «нової», «справжньої людини», її поліпшення, розвитку, освіти і виховання в наявних політико-ідеологічних межах, маючи на увазі «людину для себе», що формується завдяки кардинальній зміні її суті, її індивідуальності. Ця позиція ставить Сухомлинського до лав нонконформістів, до лав критиків системи під виглядом пошуку нових шляхів розвитку суспільства.

Вишневецький протиставляє Сухомлинського «національно-демократичній» педагогіці в особі Софії Русової та Григорія Ващенко. Але на відміну від Русової, Ващенко складно зарахувати до демократів вже через те, що «українець» у нього – це якісна характеристика особистості, вища, ніж особисті якості, майже професія, всі міркування і роздуми якої побудовані на ідеї нації як найвищого морального ідеалу й орієнтира.

Цей аналіз говорить про те, що в незалежній Україні вивчення спадщини Сухомлинського має історико-педагогічний характер. Але найбільш цінне для нас те, що ідеї Сухомлинського присутні, живуть в освітньому просторі України. Особливо це стосується суспільного дошкільного виховання (або, як говорять зараз, освіти), яке, майже повністю зруйнувавшись у своєму радянському варіанті, нині вибудовується і в науковому, і в практичному плані на абсолютно новій, особистісно-розвивальній основі, багато в чому спираючись на ідеї Василя Олександровича, особливо щодо розвитку мислення дитини й етичної проблематики.

Один із провідних українських учених Олександра Яківна Савченко (42 позиції в бібліографічних покажчиках), фахівець із початкової освіти, у своїх наукових пошуках спирається на концептуальні положення Сухомлинського, розвиває їх і вибудовує власні підходи до освітнього й виховного простору початкової школи [18].

Така позиція, підкріплена формуванням нової особистісно-орієнтованої парадигми освіти, привела до того, що спадщина В. О. Сухомлинського, особливо його художньо-етична, моральна складова стала складовою частиною змісту початкової освіти в Україні, а методика навчання багато в чому сприйняла його ідеї пробудження допитливості та пізнавальної мотивації у дітей.

Навчальна література для початкової школи насичена текстами Василя Олександровича морально-етичного змісту. Здобули значну популярність у початковій школі і запропонова-

ні, розроблені Сухомлинським «уроки мислення», розвиток творчості дітей. Можна сказати, що вони в комплексі утворили філософію для дітей, яка дістала широке застосування в навчанні молодших школярів.

У загальноосвітніх школах України в державний компонент освіти входить такий предмет як «Етика» у 5–6 класах. За вибором школи може читатися і курс «Християнська етика», «Історія релігії» та інші. Навчальний предмет «Етика» відображає підходи Сухомлинського до морального виховання, насичений його текстами і концептуально відбиває загальношкільні, гуманістичні, моральні цінності та пріоритети. Тексти Сухомлинського входять і в такий курс, як «Християнська етика».

Згідно з аналізом творчої та навчально-методичної роботи в сучасному освітньому просторі України близько 450 освітніх установ різного рівня використовують у навчально-виховній роботі ідеї Василя Олександровича Сухомлинського, з-поміж них – 83 дошкільних навчальних заклади та 26 навчально-виховних комплексів, а також понад 300 середніх навчальних закладів¹¹.

Отже, практико-орієнтоване освоєння ідей Сухомлинського здійснюється двома шляхами: як частина державної шкільної політики (дошкільна і початкова освіта, частково в основній школі) і через творчість окремих шкіл і вчителів, які обирають своїми дослідницькими темами розвиток особистості й розвивають у цьому зв'язку ідеї Сухомлинського.

Велика роль в цьому процесі належить Всеукраїнській асоціації Василя Сухомлинського, яка існує з 1993 року. Щороку Асоціація проводить всеукраїнські педагогічні читання «В. О. Сухомлинський і сучасність» (проведено 17 читань), обираючи щоразу нову актуальну проблему: екологія дитинства, батьківська педагогіка, дидактика сучасної школи, особистість у навколишньому середовищі, проблема свободи та відповідальності у вихованні особистості, культурологічні виміри шкільної та педагогічної освіти, особистість учителя та ін. [19, с. 7; 20, с. 6].

Раз на 5 років Асоціація проводить міжнародні конференції, зазвичай, у Кіровограді, на батьківщині педагога. На них з'їжджаються не тільки вчителі і педагоги з України, а й Росії, Польщі, Білорусі, а також представники Міжнародного товариства послідовників Сухомлинського (штаб-квартира – Марбург, Німеччина), Уральської асоціації послідовників Сухомлинського з центром в Оренбурзі (керівник – учениця Василя Олександровича, доктор педагогічних

¹¹ Див: Інформація про впровадження педагогічних ідей Василя Сухомлинського в освітню практику навчально-виховних закладів в областях України. Червень 2010. – Архів Всеукраїнської асоціації Василя Сухомлинського.

наук, професор В. Г. Риндак), також численні симпатичні Сухомлинського з Китаю, об'єднані у Всекитайське товариство послідовників В. О. Сухомлинського.

Ці процеси, на мій погляд, свідчать про те, що проблема особистості, її розвитку, гуманізму, моральності, проблема підходів до виховання як суспільного соціально-педагогічного явища і сьогодні не втрачає актуальності. І ми можемо простежити, що ідея Сухомлинського, переміщуючись з периферії педагогічної аргументації та педагогічного життя на початку 40-річного періоду, що розцінювалася спочатку як маргінальна, посіла, звичайно, у видозміненому й розвиненому вигляді, провідні позиції в педагогічній науці й практиці. Чи буде вона з часом змінюватися? Гадаю, що так, адже нинішні виклики і загрози все стрімкіше ставлять питання, відповіді на які ми повинні шукати в різних теоріях і поглядах.

У сучасній Росії спадщина Василя Олександровича, як мені здається з Києва, викликає набагато менше інтересу. Він більше переміщений в історико-педагогічну площину, причому й тут згадка про нього значно залежить від уподобань того, хто пише. На ставлення до спадщини накладаються і політичні суперечності між Росією та Україною, які відсувають Василя Олександровича на периферію педагогічної свідомості, його ім'я не згадується не лише у аналізі сучасних підходів, а й в історичних екскурсах [див. наприклад: 6, с. 38–47].

Наприклад, переглядаючи зміст журналу «Педагогика», що репрезентує офіційний, майже державний погляд на педагогіку та освітні процеси в Російській Федерації, я не знайшла з 2004 р. жодної статті, присвяченої В. О. Сухомлинському в історико-педагогічному контексті.

Частіше можна зустріти статті із згадкою про Сухомлинського, присвячені сучасному проблемно-педагогічному аналізу в Інтернеті, але ця цікава, велика тема, яка спирається на новий методологічний підхід – мережевий аналіз – настільки широка, що виходить за межі статті і потребує окремого дослідження.

Ми ж звернемося до більш доступних джерел, наприклад, до недавно опублікованої статті Я. С. Турбовського «Духовність як об'єкт методологічного розгляду» у тій же «Педагогіке», де автор, переважно приділяючи увагу не визначенням власне духовності і не своєму методологічному підходу, своєму трактуванню, воліє розглядати різні позиції та різні методологічні настанови щодо духовності, зауважуючи, що «немає, мабуть, такого мислителя, який не звертався б до проблем духовності. І релігія, і філософія, і психологія, і, звичайно, педагогіка зі століття в століття намагалися проникнути у велику

таємницю духовності» [25, с. 6]. Висуваючи на перший ряд за значущістю релігійних мислителів, що збігається з сучасними тенденціями розвитку російської педагогічної думки і освітньої практики, Я. С. Турбовський називає і психологів, і педагогів, але, на жаль, не підкріплює свої слова посиланнями на відповідні джерела.

Здавалося б, розглядаючи духовність, ніяк не можна було обійти Сухомлинського, але автор статті стверджує, що термін «моральне виховання» запровадив у радянську педагогіку М. І. Болдирев. І далі: «Увійшовши в усі створені М. І. Болдиревим підручники педагогіки категоріальний ряд таких понять як «переконання», «совість», «принциповість», «мужність», «обов'язок», «товаришування», «дружба», «взаємодопомога», «патріотизм» тощо, які відображають педагогічне призначення морального виховання, по суті, не тільки розкрив сутнісне розуміння духовності, але й створив методологічну основу для її подальшої розробки» [25, с. 6].

Через відсутність посилань, здається сумнівною теза про те, що М. І. Болдирев увів «моральне виховання» в педагогіку. Загалом моральне виховання в школу ввела Комуністична партія СРСР, почавши державно-партійну побудову етики і прийнявши в 1961 р. Моральний кодекс будівника комунізму в структурі нової Програми КППС. Хоча ще задовго до цього, у 1940 р. в журналі «Советская педагогика» вийшла програмна та установча стаття І. Б. Селіхановича «Основи виховання комуністичної моралі», де були перераховані її складові: «виховати свідомих, дисциплінованих борців проти старого експлуататорського суспільства, борців за комунізм... глибоке почуття любові до трудового народу, любові до рідної країни, великої держави, ...безстрашність і мужність, ...боротьба за високу якість праці як елемент нашого морального виховання, ...єдність особистого і громадського, виховання в колективі» [24, с. 3–17].

На жаль, Я. С. Турбовський не називає «всі створені М. І. Болдиревим підручники з педагогіки», проте його роботи «Виховання комуністичної моралі у школярів» (М., 1956) і «Моральний кодекс будівника комунізму і завдання виховання молодого покоління» (М., 1963) – це література, яка коментує партійні рішення і документи. Виникнення терміна «моральне виховання» належить до педагогічно-партійної літератури, яка розповідає, як «правильно» розуміти і Програму КППС, і матеріали XXII з'їзду партії, і наступні зміни у розвитку школи [13, с. 232–290].

Але це до слова, повернемося до духовності. У 1961 р. в Москві у видавництві «Просвещение» виходить книга В. О. Сухомлинського «Духовный мир школьника (подросткового, юношеского возраста)», де вперше після довгої

перерви (сказати б, уперше в радянській педагогіці) розглядається ця тема¹². Факт новаторства Сухомлинського був відзначений у 1971 р. (тобто через 10 років після виходу в світ цієї праці) в книзі «Проблемы методологии педагогики и методики исследований», за редакцією М. О. Данилова і того ж М. І. Болдирева, де зазначається: «Є педагоги особливого жанру пошуку. Вони прагнуть брати для вивчення ті явища і процеси, які не піддавалися дослідженню і про яких немає матеріалу в літературі. Це педагоги – дослідники «білих плям» у педагогічній науці. Серед них можна назвати В. О. Сухомлинського, що взявся за дослідження духовного світу радянського школяра. Цей факт дуже цікавий: проблема, що недавно здавалася «білою плямою» в педагогіці, стала на одному з магістральних шляхів сучасних педагогічних досліджень» [15, с. 60].

Ще одним аргументом, який підтверджує першість Сухомлинського в розробці морально-етичної проблематики, служить для мене серія статей філософа В. М. Назарова, названа «Досвід хронології російської етики ХХ ст.». Розглядаючи третій період (1960–1990), автор виділяє в своїй структурній хронології «Моральне виховання» і його підструктуру – «Педагогічні проблеми морального виховання», називаючи одного В. О. Сухомлинського. Класифікуючи далі й виділяючи розвиток професійної етики в СРСР, автор називає Педагогічну етику, поставивши серед розробників на перше місце В. О. Сухомлинського [30].

Це в історико-педагогічному аспекті. А на сучасній освітній ниві Росії до Сухомлинського звертається вже згадувана нами Валентина Григорівна Риндак з Оренбурзького педагогічного університету, яка створила свою наукову школу; там досліджуються і впроваджуються в практику актуальні, на її погляд, питання теорії і практики виховання, а саме: духовно-моральне виховання молодших школярів, виховання дитини в сім'ї, дидактичні проблеми, питання спілкування, повага до особистості тощо [12; 16; 17].

Характерна особливість її школи – творчий розвиток ідей Сухомлинського, їх «вбудованість» в освітнє середовище – позашкільну освіту, початкову, старшу й вищу школи.

Отже, завершуючи роздуми про 40-річне життя творчості Сухомлинського без Сухомлинського, ще раз наголосимо, що ми намагалися зосередитися на моментах спірних, контроверсійних, де наявні проблеми, що дають можливість дещо по-іншому подивитися на спадщину педагога – практика і теоретика.

¹² Книга була написана ще в 1958 році, як свідчить лист В. Сухомлинського до О. Дзевєріна від 9/VI-1958 р., де він пише, що закінчив роботу над цією книгою, – Особистий архів В. О. Сухомлинського.

Аналіз показав, що на сучасній педагогічній ниві існують два підходи до спадщини Сухомлинського – історико-педагогічний і релевантніший, які тісно пов'язані між собою.

Але є питання, які ще не потрапили в поле зору дослідників і педагогів або їм приділили недостатню увагу. Серед причин – і недостатня самостійність мислення дослідників, і відсутність соціальної потреби розвивати саме ці напрями.

До них я зарахувала б питання виховання колективу (громади, групи), розроблені Сухомлинським. Від попереднього бачення їх відрізняють концептуально нові підходи. Але сучасна шкільна практика, націлена на індивідуалізм, ігнорує їх, а вчені, крім кандидатських дисертацій, теж їх не розробляють.

Ідея поєднання емоцій та пізнавальної діяльності («олюднення знань»), про яку так багато писав Сухомлинський, спираючись на роботи психологів (зокрема на Л. С. Рубінштейна та Г. С. Костюка)¹³. Сухомлинський через розробку шляхів емоційного сприйняття дитиною всього навколишнього середовища наситив й одухотворив педагогічний процес, запропонувавши «школу радості», «уроки мислення», «одухотворення» знань, наблизив і естетизував джерела думки, перетворивши їх у джерела почуттів.

У сучасній педагогіці це положення, на наш погляд, зазнає повного фіаско, бо наука і школа настільки технологізуються різними інтерактивними методами навчання, що часу і місця на роздуми, зосередження на пробудженні думки, на саму думку, на пробудження допитливості, розвиток мислення – цим головним двигунам процесу навчання взагалі зараз немає місця в школі.

Не все благополучно і з гуманістичною суттю педагогічного процесу. Сухомлинський писав, говорив і думав про всіх дітей, але переважно про дітей, які потребують підтримки, заохочення, дітей зі складною долею, вадами психічного, фізичного і розумового розвитку. Сьогодні ж спостерігаємо тенденцію не до якісної освіти всіх без винятку дітей, до залучення таких дітей до загальноосвітнього процесу через розвиток інклюзивної освіти, а навпаки – переважну увагу «обдарованим» дітям, «лідерам», «еліті». Відбувається найрізноманітніша стратифікація

¹³ Психологи давно працювали над проблемою єдності пізнавального, емоційного й діяльного. С. Л. Рубінштейн ще в 1940 р. у книзі «Основи загальної психології» цілий розділ присвятив «Емоційним процесам» (с. 385–428), де писав про необхідність розвитку емоційної сфери у дітей, особливо в шкільний період. (Рубінштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1940. – 596 с). Український психолог Г. С. Костюк, з яким Сухомлинський підтримував дружні й творчі стосунки, також досліджував значення емоцій у процесі виховання та розвитку дітей.

дітей за різними параметрами, які ніби вилучають гуманізм з освітнього процесу, вихолощують його суть.

Те ж саме можна сказати і про виховання «культури почуттів» і «культури бажань» – основи духовного, морального виховання, яке сьогодні стало не «працею» розуму, почуттів і серця, болісним, важким, вистражданим і разом з тим радісним, очищувальним особистісним надбанням кожного, а авторитарним, покірним, пасивним підпорядкуванням волі того, хто все знає, бачить і все за дитину вирішить.

Ще можна назвати і ставлення до природи (чи природне навчання та виховання), і підходи Сухомлинського до проблеми співвідношення розвитку дитини і навчання, й інші аспекти.

Цілком можливо, що я знаю і бачу іншого Сухомлинського, ніж ті, кого я згадала. Кожного разу, звертаючись до його книг, бачу там щось нове, чого не помічала, не знала, над чим не замислювалася. І чим більше я заглиблююся в тексти, тим більше відкриваю. І мені дуже б хотілося, щоб кожен, хто розкриє томик з уже явними слідами часу, поживкими сторінками, зустріне думку, яку він може підхопити і сказати: «І я над цим розмірковую». Як мені здається, Василь Олександрович хотів саме цього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Богуславский М. В. Идея стимулирования радости познания у школьников в педагогических трудах и опыте В. А. Сухомлинского : дис. кандидата пед. наук : **13.00.01** / Богуславский Михаил Викторович. – М., **1986**. – **250** с.
2. Вишневецький О. Виховний ідеал в образі «порядного комуніста» / Омелян Вишневецький // Український виховний ідеал: національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). – Дрогобич, **2010**. – С. **93–101**.
3. Сухомлинский В. А. Биобиблиография / сост. А. И. Сухомлинская, О. В. Сухомлинская. – Киев : Рад. шк., **1987**. – **255** с.
4. Сухомлинський В. О. Біобібліографія. **1987–2000 рр.** / упоряд. Г. І. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська. – К. : КНЕУ, **2001**. – **128** с.
5. Сухомлинський В. О. Біобібліографія. **2001–2008 рр.** / упоряд. Л. М. Заліток. – К., **2008**. – **196** с.
6. Голованова Н. Ф. Подходы к воспитанию в современной отечественной педагогике / Н. Ф. Голованова // Педагогика. – **2007**. – № **10**. – С. **38–47**.
7. Дзеверін О. Г. Видатний радянський педагог : вступ, ст. / О. Г. Дзеверін // Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / редкол. : О. Г. Дзеверін (голова) та ін. – К. : Рад. шк. **1976**. – Т. **1**. – **1976**. – С. **7–52**.
8. Константинов Н. А. История педагогики : учебник / Н. А. Константинов, Е. Н. Мединский, М. Ф. Шабаева. – 5-е изд. – М. : Просвещение, **1982**. – **447** с.
9. Кузин Н. П. О педагогическом наследии В. А. Сухомлинского / Н. П. Кузин, А. Г. Дзеверин // В. А. Сухомлинский. Избранные педагогические сочинения : в 3-х т. Т. **1**. – **1979**. – М. : Педагогика, **1979**. – С. **7–17**.
10. Лоскутов В. А. Проблемы идейно-нравственного воспитания школьников в педагогическом наследии А. С. Макаренко в В. А. Сухомлинского / В. А. Лоскутов. – Киев, **1977**. – **217** с.
11. Матвеев В. Ф. В поисках истины / В. Ф. Матвеев // Учит. газ. – **1986**. – № **154 (8779)**. – 25 дек. – С. **2**.
12. Организация духовно-нравственного воспитания личности в современных образовательных учреждениях (в контексте идей В. А. Сухомлинского) : учеб.-метод. пособие / В. Г. Рындак, А. М. Аллагулов, Н. А. Гордеева, И. Г. Биушкин. – Оренбург, УФА: ОГПУ, **2007**. – **45** с.
13. Основы коммунистического воспитания. – М., **1962**. – **448** с.
14. Этюды о Сухомлинском. Педагогические апокрифы / сост. О. В. Сухомлинская. – Харьков : Акта, **2008**. – **438** с.
15. Проблемы методологии педагогики и методики исследования / под ред. М. А. Данилова, Н. И. Болдырева. – М. : Педагогика, **1971**. – **350** с.
16. Рындак В. Г. Вокруг тебя – мир отношений : учебно-методический комплект по воспитанию у младших школьников уважительного отношения к миру : на основе произведений В. А. Сухомлинского (1–4 классы) / В. Г. Рындак, О. С. Тимофеева. – Оренбург : Изд-во ОГПУ, **2004**.
17. Рындак В. Г. Учитель Сухомлинский: уроки на завтра : монография / В. Г. Рындак. – Оренбург : ОГПУ, **2008**. – **512** с.
18. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти / О. Я. Савченко. – К., **2007**. – **204** с.
19. Савченко О. Я. Всеукраїнські педагогічні читання / О. Я. Савченко // Пед. пошук. – **2008**. – № **1**. – С. **7**.
20. Савченко О. Я. Розвиток сухомлиністики за десять років (1993–2003) / О. Я. Савченко // Освіта України. – **2003**. – 7 жовт. – С. **6**.
21. Самсонова Т. Конкретный гуманизм воспитательной системы В. А. Сухомлинского / Т. Самсонова // Новый мир. – **1974**. – № **3**. – С. **184–194**.

22. Соловейчик С. Час ученичества / С. Соловейчик. – М., 1972. – 254 с.
23. Сухомлинська Г. І. Сила духу і розуму / Г. І. Сухомлинська // Спогади про Сухомлинського. – К. : Рад. шк., 1990. – С. 24.
24. Селиханович И. Б. Основы воспитания коммунистической морали / И. Б. Селиханович // Сов. педагогика. – 1940. – № 7. – С. 3–17.
25. Турбовской Я. С. Духовность как объект методологического рассмотрения / Я. С. Турбовской // Педагогика. – 2009. – № 9. – С. 6.
26. Ушанування 90-річчя від дня народження Василя Сухомлинського : наук.-допоміж. бібліограф, покажчик / упоряд. Л. М. Заліток. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 96 с.
27. Юркевич В. С Система «воспитания желаний» В. А. Сухомлинского / В. С. Юркевич // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 144–150.
28. Jantzen W. Yesund und krank im Sozialismus / Wolfgang Jantzen // Pad. Extra demojkratische Erziehung. – Dezember, 1988. – S. 34.
29. Gartmann E. Padagogik zwischen Menschen und Guterproduktion. Zur Sittlichkeitserziehung von V. A. Suchomlinskys / Erika Gartmann. – Munchen, 1984. – 201 s.
30. Этическая мысль [Электронный ресурс]. – М. : ИФ РАН, 2003. – Вып. 4. – Режим доступа : [hftp://ethics.iph.ras.ru/em/em4/ll.html](http://ethics.iph.ras.ru/em/em4/ll.html).